

ІНСТИТУТ ЗАОХОЧУВАЛЬНИХ НОРМ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Хряпінський П. В., Школа С. М.

ВСТУП

Конституція України проголошує пріоритетним напрямом соціального розвитку права і свободи людини та їх гарантії, які визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини, наголошується в ст. 3 Конституції України, є головним обов'язком держави. Юридична відповідальність відіграє провідну роль серед правових засобів, призначених безпосередньо сприяти реалізації визначеного обов'язку держави. Це зумовлено тим, що при реалізації відповідальності відбувається втручання держави у сферу юридично закріплених законних прав, свобод та інтересів громадян. Юридична відповідальність є важливим засобом регулювання суспільних відносин, сутність якого полягає в цілеспрямованому впливі на поведінку особи за допомогою юридичних засобів з метою упорядкування суспільних відносин, надання їм системності й стабільності, уникнення соціальних конфліктів, утілення соціальної справедливості, цивілізованості та високої правової культури суспільства. У сучасних умовах реалізація принципу невідворотності кримінальної відповідальності й покарання зазнає раціональної модифікації. До механізму кримінально-правового регулювання залучаються засоби, засновані на заохоченні (стимулюванні) правомірної, соціально корисної поведінки. Заохочувальні норми як різновид кримінально-правових норм визнані майже всіма вченими-правниками та знайшли подальший розвиток у національному й зарубіжному кримінальному законодавстві. Варто прогнозувати, що сфера їх застосування буде розширюватися, що є природнім об'єктивним процесом, зумовленим не тільки неоднорідністю та складністю правового регулювання, а й гуманізацією всіх сторін суспільного життя. Реалізація принципів гуманізму, економії кримінальних засобів примусу об'єктивно зумовлює появу в Кримінальному кодексі України (далі – КК) норм, які заохочують, стимулюють осіб, що потрапили у сферу кримінально-правового регулювання, учинити правомірні, соціально корисні діяння, загалом поводитися як законслухняні громадяни. Закон повинен гарантувати громадянам суб'єктивне право самостійно протидіяти суспільно-небезпечним і злочинним нападам, а в разі вчинення особою злочину – покаятися, спокутувати свою провину перед потерпілим, суспільством і державою позитивною поведінкою у вигляді

добровільного повідомлення про вчинене, дійового каяття, примирення з потерпілим, здавання суспільно небезпечних предметів і засобів, сприяння розкриттю вчиненого злочину та тощо. Кримінально-правове забезпечення цього суб'єктивного права є важливою правовою гарантією дотримання прав і свобод людини в сучасному українському суспільстві.

Сучасна правова доктрина виходить із положення, як обґрунтовано вважає Ю.В. Баулін, що «правова система» за змістом – більш містке поняття, ніж «система права», і включає не тільки стан і взаємозв'язок галузей права (систему права), а й систему законодавства. Разом «система права» й «система законодавства» є структурними елементами та формують правову систему¹. Правова система – це комплексна, інтегруюча категорія, що включає всю правову організацію суспільства, у якій система права та система законодавства є складовими елементами. Природно, що система права й система законодавства тісно пов'язані та взаємообумовлені. Система права розглядається як структурована певним чином сукупність правових норм, що відповідає характеру правовідносин, які нею регулюються, система ж законодавства існує у вигляді нормативно-правових актів, тому право та його система не існують поза законодавством, а законодавство в широкому розумінні і є право. Об'єктивність системи права зумовлюється реально існуючими суспільними відносинами й не може залежати від суб'єктивного розсуду людей. У зв'язку з цим варто відзначити, що в основі системи права лежать соціально зумовлені економічні, соціально-політичні, культурні, національні та інші фактори. Як явище об'єктивного характеру, вона утворюється у зв'язку з системою суспільних відносин, що змінюються. Серед останніх досліджень системи права загалом і кримінального права безпосередньо в правовій науці необхідно окремо вказати на змістовні роботи таких теоретиків права, як С.С. Алексєєв, В.І. Гойман, В.В. Лазарєв, О.В. Петришин, П.М. Рабинович та ін.; у царині дослідників кримінального права – Ю.В. Баулін, В.К. Грищук, М.І. Панов, Ю.А. Пономаренко; Ю.Є. Пудовочкін та ін. Разом із тим проблематика структури кримінального законодавства в частині виокремлення в ньому кримінально-правового інституту ще очікує свого спеціального дослідження. Отже, варто визнати, що в доктрині кримінального права інституціональний аспект заохочувальних норм досліджено поверхово. Відсутність цілісного розуміння інституту заохочувальних норм, системи, функцій і принципів його конструювання та застосування породжує суттєві проблеми як на теоретичному рівні, так і в практичній площині законотворення, правозастосування заохочувальних норм. А тому метою дослідження є виокремлення й опис

¹ Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи : монографія / Ю.В. Баулін, М.В. Буромєнський, В.В. Голіна та ін. Київ : Парламентське видання, 2015. С. 25–26.

заохочувальних норм як самостійного кримінально-правового інституту в системі кримінального права України.

1. Загальноправові вимоги щодо формування правових інститутів

Останнім часом кримінально-правова доктрина та законодавство перебуває в стані ренесансу ідей реформування кримінального права України. Керівник Комітету з питань верховенства права Консультативної місії Європейського Союзу в Україні доктор Ф. Льовенберг із цього приводу наголошує на об'єднанні положень усіх релевантних міжнародних конвенцій, ратифікованих Україною, і включенні їх до нового КК. Уносячи зміни до КК, важливо брати за основу міжнародні стандарти, визначені в багатосторонніх конвенціях ООН і Ради Європи, зокрема, з огляду на процес асоціації України з ЄС, важливо, щоб деякі визначення злочинів були узгоджені з мінімальними нормами ЄС щодо складу кримінальних правопорушень і покарань у сфері транскордонної злочинності, особливо за такі тяжкі злочини, як тероризм, торгівля людьми, сексуальна експлуатація жінок і дітей, незаконний обіг наркотиків, незаконний обіг зброї, відмивання грошей, корупція, підробка платіжних засобів, кіберзлочинність, організована злочинність, деякі екологічні злочини та злочини, пов'язані з расизмом і ксенофобією². Усі кримінально-правові норми взаємозалежні, зумовлені пізнаними й вираженими в них загальними потребами, внутрішньо погоджені вихідними правовими приписами, єдністю кінцевих цілей і завдань. Кожен елемент системи права внаслідок взаємозв'язку та взаємної узгодженості з іншими елементами функціонує як єдине ціле. Будь-який окремо взятий її елемент не може показати свої якості й функції, будучи виключеним із єдиної системи права. Відповідно, можна сказати, що система права є юридичним вираженням потреб та інтересів суспільства, рівня його розвитку. Система законодавства є формою життя системи права. Саме кримінальне законодавство надає кримінальному праву одну з основних його ознак – формальну визначеність. Система кримінального права й система кримінального законодавства співвідносяться між собою як філософські категорії «змісту і форми»³. На відміну від системи права, система законодавства має суб'єктивний характер і багато в чому залежить від волі законодавця. Вона існує у вигляді всіх нормативно-правових актів, що прийняті та діють. Загальновизнаним в літературі є положення, що

² Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України : матеріали Міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), А.П. Гетьман, Ю.В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 18.

³ Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В.І. Борисов, В.Я. Тацій, В.І. Тютюгін та ін. ; за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. С. 13.

будь-який закон, у тому числі й кримінальний, є різновидом нормативно-правового акта. Зовнішньою формою кримінального закону може бути лише текст нормативно-правового акта. Тому варто погодитися з Ю.А. Пономаренком, що під змістом кримінального закону варто розуміти систему сформульованих законодавцем нормативно-правових приписів, адресованих судам та органам кримінального переслідування, які визначають діяння, що є злочинами, і відповідальність за них⁴. Натомість не можемо прийняти частину його погляду, що змістом кримінального закону не охоплюються кримінально-правові норми, котрі безпосередньо адресовані особі та стимулюють її до правомірної соціально-схвальної поведінки у сфері кримінально-правового регулювання. За таких умов кримінальний закон утрачає дію своїх фундаментальних принципів – гуманізму й економії кримінальної репресії. Якщо повністю стати на цю позицію, то необхідно визнати, що кримінальний закон виключно загрозою державного примусу та кримінального покарання спрямовує поведінку громадян у правомірну площину, що, безумовно, є неприродним соціальним явищем. Державний примус і заохочення є основними методами кримінально-правового регулювання, якщо без примусу кримінальне право перестане бути кримінальним і не може навіть називатися правом, без заохочення покарання буде мати самодостатній характер і потреба у визнанні вини, дійовому каятті або примиренні з потерпілим не буде стимулюватися та поступово повністю зникне. Заохочувальні норми є елементом системи кримінального права, що діє як кодифікований нормативно-правовий акт держави – КК України. Загальновизнаним є розуміння кодексу як єдиного, юридично й логічно цілісного, внутрішньо узгодженого закону, що забезпечує повне, узагальнене та системне регулювання цієї групи суспільних відносин. Поєднання всіх кримінально-правових приписів в одному нормативно-правовому акті свідчить, з одного боку, про високий рівень законодавчої техніки, з іншого – підвищує ефективність практичного застосування кримінального закону, що, відповідно, є додатковою гарантією забезпечення непорушності законних прав і свобод людини в кримінально-правовій сфері. Первинним модулем системи законодавства є окрема норма, але, як правило, вона не спроможна досить повно й усебічно врегулювати ті чи інші суспільні відносини без взаємодії з іншими правовими нормами, спрямованими на врегулювання тих же відносин. Система кримінально-правових норм, поєднаних між собою спільним предметом регулювання, утворює правовий інститут. Такі інститути в теорії права називають

⁴ Пономаренко Ю.А. Кримінальний закон: єдність форми і змісту. *Проблеми законності* : міжвід. наук. збірн. ; відп. ред. В.Я. Тацій. Харків : Націон. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. 2001. Вип. 46. С. 166.

предметними⁵. С.С. Алексєєв указує на п'ять ознак предметного інституту: 1) наявність певної сукупності норм, що мають особисту структуру, 2) своєрідність юридичної конструкції цієї сукупності норм, 3) зовнішнє відокремлення цієї групи, 4) забезпечення цією сукупністю норм самостійного регулятивного впливу на певну ланку суспільних відносин, 5) галузева чистота норм⁶. В одному з досліджень сутності кримінально-правового інституту щодо покарання неповнолітніх у кримінальному праві України наголошується, що базовими ознаками цього інституту є: 1) узгодження кримінально-правової норми, що визначає мету, систему (вид і розміри), особливості призначення покарання неповнолітнім; 2) нормативне закріплення в положеннях Загальної та Особливої частин КК; 3) регулювання суспільних відносин, пов'язаних із вибором судом виду та розміру покарання неповнолітньому, що вчинив злочин; 4) предметно-функціональна спрямованість; 5) базування на принципах урахування біосоціальних і психофізичних особливостей неповнолітніх у законодавстві та правозастосовній практиці. На цих підставах автором робиться висновок, що поняття інституту покарання неповнолітніх передбачає систему кримінально-правових норм, закріплених у положеннях Загальної та Особливої частин КК, що визначають мету, систему, особливості призначення покарання неповнолітній особі, яка вчинила злочин⁷. Кримінальне законодавство традиційно розглядається як система предметних правових інститутів, основні з яких поділяються на інститути Загальної частини та інститути Особливої частини. Останні ж поділяються на більш конкретні субстанції (т. зв. «субінститути»), котрі, у свою чергу, складаються з уже згаданих кримінально-правових норм. У юридичній літературі висловлені різні думки щодо кількості й змісту кримінально-правових інститутів. Утім розвиток системи сучасного кримінального права полягає не лише в тому, що утворюються нові предметні інститути та кримінально-правові норми, а й у тому, що виникають нові, утворені за дещо іншими ознаками, наскрізні, функціонально-предметні інститути. Джерелами утворення функціональних інститутів є альтернативні, нетипові норми, що роблять винятки із загального порядку⁸. Саме до

⁵ Загальна теорія держави і права : підручник / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін. ; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Харків : Націон. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2002. С. 371.

⁶ Алексєєв С.С. Право: азбука-теорія-філософія: Опыт комплексного исследования : монографія. Москва : Статус, 1999. С. 133–135.

⁷ Назимко Є.С. Теоретико-прикладні засади становлення та розвитку інституту покарання неповнолітніх у кримінальному праві України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2016. С. 34.

⁸ Загальна теорія держави і права: основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції : навчальний посібник / О.Л. Копиленко, О.В. Зайчук, А.П. Заєць та ін.; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 223.

останнього варто зарахувати заохочувальні кримінально-правові норми. З урахуванням єдності методу й предмета правового регулювання вони утворюють досить струнку та відносно автономну систему нормативних приписів, котра забезпечує режим правового стимулювання правомірної соціально корисної поведінки в кримінальному законодавстві. Отже, доходимо проміжного висновку, що заохочувальні кримінально-правові норми утворюють самостійний «наскрізний» функціонально-предметний інститут кримінального права України.

2. Системні ознаки інституту заохочувальних норм у кримінальному праві

Саме особливий метод правового регулювання, що полягає в стимулюванні правомірної, суспільно схвальної поведінки особи, є системо утворюючим у формуванні заохочувальних норм у кримінальному праві України. Він формує предметну однорідність інституту заохочувальних норм і визначає напрям розвитку цього інституту. Природно, що саме метод стимулювання правомірної, соціально схвальної поведінки визначає наявність заохочувальних приписів у низці предметних інститутів Загальної та Особливої частин КК. Виходячи з вищенаведених положень теорії права й ураховуючи специфіку інститутів функціонального типу, на наш погляд, до ознак інституту заохочувальних кримінально-правових норм варто зарахувати такі: 1) наявність специфічного методу і предмета правового регулювання, 2) наявність блоків правових норм, 3) правову своєрідність і функціональну спрямованість норм, 4) особливість юридичної конструкції заохочувальних норм.

Наявність специфічного методу і предмета правового регулювання. Доповнюючи характеристику заохочувального методу, зазначимо, що заохочення значною мірою відрізняється від примусу у вигляді кримінального покарання. Цей метод має принципово іншу інтелектуально-мотиваційну структуру. Суб'єкт заохочення на інформаційному рівні сприймає стимулюючий правовий припис, на психологічному рівні усвідомлює варіативність поведінки, яку надає йому законодавець, передбачає соціальні та правові наслідки свого вибору й під впливом позитивності, соціальної схвальності чи вигідності обирає для себе варіант правомірної поведінки та, відповідно, набуває право на виключення, звільнення або пом'якшення кримінальної відповідальності чи покарання. Так, скажімо, заохочувальний метод віддзеркалюється в нормах про звільнення від кримінальної відповідальності в Особливій частині КК. Своєрідність полягає в тому, що всі спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності є обов'язковими (імперативними) для суду, спеціальними з погляду законодавця та безумовними для особи, яка

звільняється від кримінальної відповідальності за підстав заохочувальних норм⁹. На цю обставину як на визначальну звертає увагу О.О. Дудоров, який стосовно заохочувального припису, передбаченого ч. 4 ст. 212 КК, підкреслює, що в Особливій частині КК втілено підхід, згідно з яким норми, котрі покладають обов'язок заохочення, мають більшу спонукальну силу, ніж норми, які лише уповноважують на заохочення. Щодо злочинного ухилення від сплати податків такий підхід видається цілком виправданим, оскільки в цьому разі умови заохочення підлягають більш-менш чіткій формалізації. Норма про звільнення від кримінальної відповідальності за певних умов податкового злочинця, застосування якої було б правом, а не обов'язком суду (суд мав би дискреційні повноваження), неминуче потягла б за собою різнобій у правозастосовній практиці та, як наслідок, порушення принципу рівності громадян перед законом¹⁰. Предметом правового регулювання заохочувальних норм є суспільні відносини, на поновлення яких спрямовуються правомірні, суспільно корисні дії особи, що вчинила відповідний злочин. Це можуть бути відносини у сфері особистої недоторканності, власності, господарської діяльності тощо. Ознакою, що їх об'єднує, на наш погляд, є відновлювальна, компенсаційна сутність. За допомогою цього відновлюються або нормальні умови існування й функціонування суспільних відносин, або усуваються створені злочином перешкоди для діяльності їх учасників, або відновлюються предмети зовнішнього світу, у зв'язку з якими виникли та існували певні суспільні відносини.

Наявність блоків правових норм. Формування єдиних за предметом правового регулювання блоків правових норм характеризує предметні кримінально-правові інститути. Заохочувальні норми органічно вплітаються в тканину кримінально-правової матерії, утворюючи з іншими нормами цієї галузі права цілісну єдність, складне системне утворення, функціонування якого підкоряється вирішенню такого соціального завдання, як боротьба зі злочинністю¹¹. Наявність своєрідного методу правового регулювання визначається виразною відмінністю стимулюючого методу від природно притаманного кримінальному праву заборонного методу регулювання суспільних відносин. Під методом кримінально-правового регулювання більшість дослідників розуміє засоби, прийоми чи їх сукупності, що впливають на суспільні відносини з метою їх трансформації чи збереження з використанням різноманітного правового інструментарію, передбаченого КК. Як уже зазначалося, ми підтримуємо тих

⁹ Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія. Київ : Атіка, 2004. С. 62–63.

¹⁰ Дудоров О.О. Ухилення від сплати податків: кримінально-правові аспекти : монографія. Київ : Істина, 2006. С. 492–493.

¹¹ Хряпінський П.В. Позитивна кримінальна відповідальність (зміст, форми та реалізація) : науковий нарис. Запоріжжя : ЗНУ-Альянс, 2008. С. 67.

дослідників, котрі вважають основними методами у сфері кримінально-правового регулювання примус (покарання) і стимулювання (заохочення). Трансформування правовідносин охоронного типу в позитивні правовідносини, що здійснюється заохочувальними нормами, свідчить про своєрідну єдність предмета правового регулювання. А отже, усі заохочувальні норми прагнуть до єдиного, загального для всіх, специфічного предмета у вигляді тотожної чи однорідної групи суспільних відносин. Їх специфіка полягає в тому, що вони спрямовуються в правомірну площину, мають безконфліктний характер. Так, В.В. Сташис вважає прогресивною новацією кримінального законодавства України виокремлення самостійного розділу IX «Звільнення від кримінальної відповідальності»: «Він починається статтею про правові підстави та порядок звільнення від кримінальної відповідальності, в якій сформульовані два вихідних положення: вичерпність переліку правових підстав звільнення від кримінальної відповідальності (лише у випадках, передбачених в КК, а також на підставі закону України про амністію чи акта помилування) та можливість звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених КК, виключно судом. Порядок звільнення від кримінальної відповідальності встановлюється законом (ч. 2 ст. 44 КК). У цьому розділі КК передбачені такі підстави звільнення від кримінальної відповідальності: дійове розкаяння, примирення з потерпілим, передача винного на поруки, зміна обстановки та закінчення строків давності»¹².

Яскравим прикладом цього підходу можуть слугувати блоки норм, що об'єднані за ознакою єдності предмета правового регулювання в КК. Сучасна законодавча техніка, сприймаючи зазначений спосіб, розповсюдила його й на заохочувальні норми. Так, уперше у вітчизняній законотворчій практиці виділені в окремі розділи: обставини, що виключають злочинність діяння (розділ VIII, ст. ст. 36–43 КК). Обставини, що виключають злочинність діяння, стимулюють соціально-правову активність особи, високу громадську відповідальність, особисту ціннісну установку на протидію злочинності. Натомість обставини, що виключають злочинність діяння, не є однаковими з погляду суспільної корисності за умов дотримання їх правомірності. На наш погляд, за умов дотримання правомірності всі обставини можна поділити на обставини: а) «абсолютної корисності» – необхідна оборона, затримання особи, що вчинила злочин, виконання спеціального завдання із попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації; б) «прийнятної корисності» – крайня необхідність, виконання наказу або

¹² Сташис В.В. Загальна характеристика нового Кримінального кодексу України. Новий Кримінальний кодекс України. *Питання застосування і вивчення* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. 25–26 жовтня 2001 р., Харків / редкол. В.В. Сташис (голов. ред.) та ін. Київ-Харків : Юрінком Інтер, 2002. С. 6.

розпорядження, діяння, пов'язане з ризиком; в) «вибачальної корисності» – уявна оборона, фізичний або психічний примус. Утім об'єднуючою ознакою всіх є наявність суспільно корисної мети особи, що здійснює той чи інший варіант обставин, що виключають злочинність діяння. Об'єднує їх також суспільно-правова оцінка у вигляді «не є злочином», «не визнаються злочинними», «виключають кримінальну відповідальність» чи «дія або бездіяльність особи, що заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, визнаються правомірними». Виокремлення заохочувальних приписів є сталою позитивною тенденцією вітчизняного кримінального законотворення, що має тенденцію до поширення. Так, виділено звільнення від кримінальної відповідальності (розділ IX, ст. ст. 44–49 КК); звільнення від покарання та його відбування (розділ XII Загальної частини КК (ст. ст. 74–87 КК))¹³.

Правова своєрідність і функціональна спрямованість норм. Правовий інститут заохочувальних норм характеризується такими якостями, як цілісність, відносна завершеність, що дає йому змогу повністю регулювати суспільні відносини притаманними йому засобами та способами, що стимулюють до правомірної поведінки. Спрямованість заохочення на стимулювання правомірної та суспільно корисної поведінки особи у сфері кримінально-правового регулювання полягає у вигляді: а) добровільного й остаточного припинення готування до злочину та замаху на злочин, що вчинюється одноосібно чи у співучасті (ст. ст. 17, 31 КК); б) завдання шкоди з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання при необхідній обороні, затриманні особи, що вчинила злочин, крайній необхідності, виконанні наказу або розпорядження, діянні, пов'язаному з ризиком, виконанні спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. ст. 36, 38, 39, 41, 42, 43 КК); в) щирого каяття, активного сприяння розкриттю злочину, повного відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди, примирення з потерпілим та інших дій особи, котра вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, крім корупційного злочину (ст. ст. 45–49 КК)¹⁴; г) з'явлення із зізнанням, щирого каяття або активного сприяння розкриттю злочину; добровільного відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди; надання медичної допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення злочину (пп. 1), 2), 2-1) ч. 1 ст. 66 КК); д) сумлінної поведінки і ставлення до праці, доведення свого

¹³ Хряпінський П.В. Спеціальне звільнення від відповідальності у кримінальному праві та законодавстві України : навчальний посібник. Запоріжжя : ЗНУ-Альянс, 2010. С. 7–8.

¹⁴ Яценко А.М. Примирення з потерпілим у механізмі кримінально-правового регулювання : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Київськ. націон. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2006. С. 15.

виправлення в період відбування покарання засудженим (ст. ст. 75–81 КК); е) широкого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки засудженого, сумлінної поведінки і ставлення до праці й навчання неповнолітнього засудженого¹⁵ (ст. ст. 97, 104, 105, 107 КК); ж) спеціального комплексу позитивної посткримінальної поведінки в разі вчинення особою визначених в Особливій частині КК злочинів.

Особливість юридичної конструкції заохочувальних норм. Конструктивно структура заохочувальної кримінально-правової норми, як уже зазначалося, складається з диспозиції, гіпотези й заохочувальної санкції. Єдність зазначених елементів утворює об'єктивну інформаційну систему, основу стимулюючого заряду заохочувальної норми. Як цілісні правові утворення, структурні елементи заохочувальних норм відображають особливості стимулюючих засобів, способи кримінально-правового впливу, спрямовані на ефективну реалізацію кримінально-правової політики в Україні¹⁶. Основу стимулюючого впливу структурних елементів заохочувальної кримінально-правової норми утворює заохочувальна санкція. Вищою мірою заохочення – виключенням кримінальної відповідальності – стимулюються вчинки в умовах необхідної оборони, крайньої необхідності, затримання особи, яка вчинила злочин тощо. Звільненням від кримінальної відповідальності заохочується позитивна посткримінальна поведінка у вигляді дійового каяття, примирення винного з потерпілим тощо. Тому необхідно наголосити, що саме в наявності заохочувальної санкції в основному й полягає особливість юридичної конструкції заохочувальних норм¹⁷.

3. Реалізація системних ознак інституту заохочувальних норм в окремих нормах КК

Як приклад реалізації інституціональної ознаки та функціональної спрямованості заохочувальних норм розглянемо спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності, що зосередилися в розділі IX «Злочини проти громадської безпеки» Особливої частини КК. У ньому знаходиться найбільша кількість видів звільнення від кримінальної відповідальності. Як складові елементи системи норм закону про кримінальну відповідальність, звільнення від кримінальної відповідальності мають своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина, власності, громадського порядку

¹⁵ Школа С.М. Звільнення від кримінальної відповідальності та покарання на підставі закону України про амністію і акта про помилування. *Теорія та практика застосування чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства в сучасних умовах* : тези наук.-практ. конф. Київ : НАВС України, 2002. Ч. 1. С. 134.

¹⁶ Фріс П.Л., Козич І.В., Гануляк Е.М. Диспозитивний метод реалізації кримінально-правової політики : монографія. Івано-Франківськ : Супрун В.П., 2020. С. 30.

¹⁷ Хряпінський П. Заохочення та покарання як парні категорії кримінального права. *Підприємство, господарство і право*. 2007. № 10. С. 140.

та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру й безпеки людства, а також запобігання злочинам (ч. 1 ст. 1 КК). А.А. Вознюк бачить головні причини існування спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності учасників організованих груп і злочинних організацій, що містяться саме в категорії вчинених ними злочинів: по-перше, вони важко розкриваються й розслідуються, по-друге, мають високий ступінь суспільної небезпеки, по-третє, характеризуються високим рівнем латентності порівняно з іншими злочинами, учиненими одноособово чи у співучасті¹⁸. Так, у разі: 1) створення злочинної організації звільняється від кримінальної відповідальності особа, крім організатора або керівника злочинної організації, за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 цієї статті, якщо вона добровільно заявила про створення злочинної організації або участь у ній та активно сприяла її розкриттю (ч. 2 ст. 255 КК); 2) створення терористичної групи чи терористичної організації звільняється від кримінальної відповідальності за діяння, передбачене ч. 1 цієї статті, особа, крім організатора й керівника терористичної групи чи терористичної організації, яка добровільно повідомила правоохоронний орган про відповідну терористичну діяльність, сприяла її припиненню або розкриттю злочинів, вчинених у зв'язку зі створенням або діяльністю такої групи чи організації, якщо в її діях немає складу іншого злочину (ч. 2 ст. 258-3 КК); 3) фінансування тероризму особа, крім організатора або керівника терористичної групи (організації), звільняється від кримінальної відповідальності за дії, передбачені цією статтею, якщо вона добровільно до притягнення до кримінальної відповідальності повідомила про відповідну терористичну діяльність або іншим чином сприяла її припиненню або запобіганню злочину, який вона фінансувала або вчиненню якого сприяла, за умови, що в її діях немає складу іншого злочину (ч. 4 ст. 258-5 КК); 4) створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань звільняється від кримінальної відповідальності за цією статтею особа, яка перебувала в складі зазначених у цій статті формувань, за дії, передбачені ч. ч. 1 або 2 цієї статті, якщо вона добровільно вийшла з такого формування й повідомила про його існування органи державної влади чи органи місцевого самоврядування (ч. 6 ст. 260 КК); 5) незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка вчинила злочин, передбачений ч. ч. 1 або 2 цієї статті, якщо вона добровільно здала органам влади зброю, бойові припаси, вибухові речовини або вибухові пристрої (ч. 3 ст. 263 КК); 6) незаконного поводження з радіоактивними матеріалами особа, яка

¹⁸ Вознюк А.А. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності учасників організованих злочинних об'єднань : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 49.

вчинила злочин, передбачений ч. 1 цієї статті, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона добровільно здала органам влади радіоактивні матеріали (джерела іонізуючого випромінювання, радіоактивні речовини або ядерні матеріали, що перебувають у будь-якому фізичному стані в установці або виробі чи в іншому вигляді) (ч. 4 ст. 265 КК).

Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності, як і загальні види звільнення від кримінальної відповідальності, мають спільні ознаки: 1) здійснюються виключно судом від імені держави; 2) застосовуються до особи, яка вчинила злочин; 3) полягають у відмові від офіційного осуду, призначення покарання та визнанні особи несудимою. Значну кількість видів звільнення від кримінальної відповідальності в розділі IX «Злочини проти громадської безпеки» Особливої частини КК зумовлено низкою соціально-правових обставин, серед яких уважаємо можливим виділити загальносоціальні, кримінально-правові; кримінологічні та криміналістичні фактори, що впливають на впровадження, застосування й/або виключення звільнення від кримінальної відповідальності в певній кримінально-правовій нормі. Так, насамперед до загальносоціальних факторів варто зарахувати абсолютну цінність для суспільства загалом та окремої людини зокрема, громадської безпеки як найважливішої умови забезпечення прав і свобод людини, недоторканності її життя та здоров'я, власності, інших суспільних інтересів, охорони безпеки в державі. Громадська безпека створює атмосферу спокою серед населення, обстановку впевненості в ефективності захисту від імовірних злочинів та інших правопорушень, у наявності для цього відповідних гарантій, відчуття безпеки, на яку можна покластися та яка заспокоює. Виключно в умовах спокою та безпеки можливим є гармонійний розвиток людини, що проголошується й гарантується на конституційному рівні. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, і має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості (ст. 23 Конституції України). До факторів кримінально-правового характеру ми зараховуємо значну суспільну небезпеку відповідних злочинів проти громадської безпеки. Законодавцем усі вони зараховані до тяжких та особливо тяжких злочинів (ч. 4 та ч. 5 ст. 12 КК). Їх учинення може призвести до загибелі людей чи інших тяжких наслідків. За значної суспільної небезпеки злочинів проти громадської безпеки й, вочевидь, їх публічного характеру законодавець практично унеможливив застосування в разі вчинення відповідних злочинів загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності (ст. ст. 44–49 КК), а також затвердження вироком угоди про примирення або про визнання вини суд призначає покарання, узгоджене сторонами угоди (ч. 5 ст. 65 КК). Варто також мати на увазі,

що звільнення можливе на будь-якій стадії розвитку злочинного діяння: готування до злочину (ст. 14 КК), замах на злочин (ст. 15 КК), закінчений злочину (ст. 13 КК) й щодо будь-якого співучасника злочину, крім організатора або керівника злочинної організації у випадках, визначених законом. Отже, звільнення від кримінальної відповідальності, що спеціально передбачено в кримінально-правових нормах, є ледь не єдиним легальним засобом припинення кримінально-правового переслідування особи в разі вчинення нею визначеної, позитивної, посткримінальної поведінки. До кримінологічних факторів зараховують передусім загальну негативну кримінологічну характеристику як самих злочинів проти громадської безпеки, так й осіб злочинців цієї категорії. За статистичними даними, досліджувані злочини мають значну поширеність. Так, кількість зареєстрованих злочинів у 2017, 2018, 2019 рр. становить: ст. 255 КК – 88, 84, 68 злочинів відповідно; ст. 258-3 КК – 277, 175, 164; ст. 258-5 КК – 74, 51, 33; ст. 260 КК – 431, 396, 305; ст. 263 КК – 8002, 7466, 6204; ст. 265 КК – 13, 9, 13¹⁹. І хоча видно, що вказані злочини, як і злочинність загалом, мають в останні роки тенденцію до зменшення, ця обставина відображає виключно офіційну статистику, фактично злочинів проти громадської безпеки вчиняється набагато більше. Значною мірою злочини проти громадської безпеки є підґрунтям організованої злочинності в усіх інших сферах суспільно-економічного життя країни. Так, у ч. 1 ст. 255 КК встановлюється відповідальність за створення злочинної організації з метою вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину, а також керівництво такою організацією, або участь у ній, або участь у злочинах, учинюваних такою організацією, а також організація, керівництво чи сприяння зустрічі (сходці) представників злочинних організацій або організованих груп для розроблення планів та умов спільного вчинення злочинів, матеріального забезпечення злочинної діяльності чи координації дій об'єднань злочинних організацій або організованих груп. До криміналістичних факторів належать насамперед об'єктивні складнощі виявлення та документування, розслідування й розгляду кримінальних проваджень у судах дій злочинних організацій або організованих груп. Діяльність злочинних організацій здебільшого має транснаціональний характер, за умов якого керівництво та фінансування здійснюється із-за кордону України. Злочинні організації вживають заходів маскування, прикриття своєї діяльності, у складі угруповань непоодинокі випадки використання теоретичних знань і практичного досвіду розвідки й контррозвідки колишніми співробітниками спеціалізованих підрозділів МВС та інших правоохоронних органів. Із використанням корумпованих

¹⁹ В'юник М.В., Карчевський М.В., Арланова О.Д. Кримінально-правове регулювання в Україні: реалії та перспективи (аналітичні матеріали) / упоряд. Ю.В. Баулін. Харків : Право, 2020. С. 124.

представників органів влади та правосуддя злочинці намагаються уникнути кримінальної відповідальності й покарання.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи, зазначимо, що актуальність досліджуваного питання розглядається нами крізь призму розробки нового КК України, відповідно до Указу Президента України «Питання Комісії з питань правової реформи» від 7 серпня 2019 р. № 584/2019, зокрема поставленого завдання забезпечити підготовку й узагальнення пропозицій стосовно змін до законодавства про кримінальну відповідальність. У Концепції нового КК України вперше визначається пріоритетність завдань КК у вигляді убезпечення прав і свобод людини та громадянина, інтересів суспільства, держави й міжнародного співтовариства від злочинів. Ці завдання досягаються насамперед шляхом стимулювання осіб до правомірної кримінально-правової поведінки (ч. 2 ст. 1.1.2 Проекту нового КК). У доктрині кримінального права зміст заохочувальних норм безпосередньо пов'язаний зі стимулюванням до правомірної поведінки. Відсутність же цілісного розуміння інституту заохочувальних норм, системи, функцій і принципів його конструювання та застосування породжує суттєві проблеми як на теоретичному рівні, так і в практичній площині законотворення, правозастосування заохочувальних норм. Тому дослідження спрямовано ще на виокремлення й опис заохочувальних норм як самостійного кримінально-правового інституту в системі кримінального права України. З урахуванням єдності методу та предмета правового регулювання заохочувальні норми забезпечують режим правового стимулювання правомірної суспільно-корисної поведінки в кримінальному праві. Отже, заохочувальні кримінально-правові норми утворюють самостійний функціонально-предметний інститут кримінального права України, змістовний аспект якого полягає в наявності специфічного методу і предмета правового регулювання, блоків правових норм, правовій своєрідності, функціональній спрямованості й особливій юридичній конструкції заохочувальних норм.

АНОТАЦІЯ

Актуальність досліджуваного питання розглядається авторами крізь призму розробки нового КК України. Розкрито питання змісту заохочувальних норм кримінального права як самостійного функціонально-предметного інституту. Зазначається, що традиційно в кримінальному праві виокремлюються предметні інститути, що пов'язані зі злочином і покаранням. Заохочувальні норми не вписуються в межі жодного предметного інституту, оскільки мають також і функціональну своєрідність. Робиться висновок, що інституційний аспект заохочувальних норми полягає в утворенні

самостійного предметно-функціонального інституту кримінального права. Змістовий аспект указанного інституту заохочувальних норм у кримінальному праві України полягає в: 1) наявності специфічного методу й предмета правового регулювання, 2) наявності блоків правових норм, 3) правовій своєрідності й функціональній спрямованості норм, 4) особливості юридичної конструкції норм. Виділення заохочувальних норм у кримінальному праві є сталою позитивною тенденцією вітчизняного кримінального законотворення, що має тенденцію до поширення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України : матеріали Міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол. : В.Я. Тацій (голов. ред.), А.П. Гетьман, Ю.В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. 500 с.

2. Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи : монографія / Ю.В. Баулін, М.В. Буроменьський, В.В. Голіна та ін. Київ : Парламентське видання, 2015. 688 с.

3. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В.І. Борисов, В.Я. Тацій, В.І. Тютюгін та ін. ; за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.

4. Пономаренко Ю.А. Кримінальний закон: єдність форми і змісту. *Проблеми законності*: міжвід. наук. збірн. / відп. ред. В.Я. Тацій. Харків : Націон. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. 2001. Вип. 46. С. 165–167.

5. Загальна теорія держави і права : підручник / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін. ; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Харків : Націон. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2002. 432 с.

6. Алексеев С.С. Право: азбука-теория-философия: Опыт комплексного исследования : монография. Москва : Статус, 1999. 712 с.

7. Назимко Є.С. Теоретико-прикладні засади становлення та розвитку інституту покарання неповнолітніх у кримінальному праві України : автореф. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2016. 36 с.

8. Загальна теорія держави і права: основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції : навчальний посібник / О.Л. Копиленко, О.В. Зайчук, А.П. Заєць та ін. ; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 400 с.

9. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія. Київ : Атіка, 2004. 296 с.

10. Дудоров О.О. Ухилення від сплати податків: кримінально-правові аспекти : монографія. Київ : Істина, 2006. 648 с.

11. Хряпінський П.В. Позитивна кримінальна відповідальність (зміст, форми та реалізація) : науковий нарис. Запоріжжя : ЗНУ-Альянс, 2008. 115 с.

12. Сташис В.В. Загальна характеристика нового Кримінального кодексу України. *Новий Кримінальний кодекс України. Питання застосування і вивчення* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 жовтня 2001 р.) / редкол. В.В. Сташис (голов. ред.) та ін. Київ-Харків : Юрінком Інтер, 2002. С. 3–12.

13. Хряпінський П.В. Спеціальне звільнення від відповідальності у кримінальному праві та законодавстві України : навчальний посібник. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. 270 с.

14. Ященко А.М. Примирення з потерпілим у механізмі кримінально-правового регулювання : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.08. Київ : Київск. націон. ун-т ім. Т. Шевченка, 2006. 20 с.

15. Фріс П.Л., Козич І.В., Гануляк Е.М. Диспозитивний метод реалізації кримінально-правової політики : монографія. Івано-Франківськ : Супрун В.П., 2020. 203 с.

16. Хряпінський П.В. Заохочення та покарання як парні категорії кримінального права. *Підприємство, господарство і право*. 2007. № 10. С. 137–141.

17. Школа С.М. Звільнення від кримінальної відповідальності та покарання на підставі закону України про амністію і акта про помилування. *Теорія та практика застосування чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства в сучасних умовах* : тези наук.-практ. конф. Київ : НАВС України, 2002. Ч. 1. С. 133–134.

18. Вознюк А.А. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності учасників організованих злочинних об'єднань : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 236 с.

19. В'юник М.В., Карчевський М.В., Арланова О.Д. Кримінально-правове регулювання в Україні: реалії та перспективи (аналітичні матеріали) / упоряд. Ю.В. Баулін. Харків : Право, 2020. 212 с.

Information about the authors:

Khriapinskiy P. V.,

Doctor of Law, Professor,

Honored Worker of Science and Technology of Ukraine,

Professor at the Department of Public Law

Institute of Humanities and Social Sciences

of the Dnipro University of Technology

19, Dmytra Yavornytskoho avenue, Dnipro, 49005, Ukraine

Shkola S. M.,

Candidate of Law, Associate Professor,

Head of the Department of Public Law

Institute of Humanities and Social Sciences

of the Dnipro University of Technology

19, Dmytra Yavornytskoho avenue, Dnipro, 49005, Ukraine